

Стилі сімейного виховання

Кожен період в історії характеризувався певними стилями виховання: залежно від того, в якому типі особистості було зацікавлене суспільство. Стилі виховання в різні історичні епохи вивчали багато вчених, серед яких Я. А. Коменський, Й. Г. Песталоцці, Ж.-Ж. Руссо та ін.

Отже, під стилем сімейного виховання слід розуміти характерне ставлення батьків до дитини, які застосовують певні засоби й методи педагогічного впливу, що полягають у своєрідній манері словесного звертання та взаємодії.

У психологічній літературі виокремлюють такі стилі сімейного виховання: *потуральний, змагальний, розважливий, запобігливий, контролюючий, співчутливий, гармонійний*.

На формування стилів сімейного виховання впливають об'єктивні та суб'єктивні фактори, а також генетичні особливості батьків і дитини. На вибір стилю сімейного виховання впливають:

- типи темпераменту батьків, їхня сумісність;
- традиції родин, у яких виховувалися самі батьки;
- науково-педагогічна література, яку читають батьки;
- рівень освіти батьків.

Потуральний стиль сімейного виховання

Майже з пелюшок дитині надано повну, безконтрольну свободу дій. Дорослі в таких родинах частіше за все зайняті собою: власними справами, друзями та роботою, їх майже не хвилює душевний стан дитини, вони байдужі до її потреб і запитів, а іноді просто не вважають за потрібне звертати на них увагу.

Непослідовно й невміло такі батьки використовують методи як покарання, так і заохочення: наприклад, карають дитину й відразу ж заохочують її, лишень би вона не засмучувалася та не заважала батькам.

Головний метод виховання в такій родині — батіг та пряник. Взаємини з дитиною будуються таким чином, що мимоволі провокують її на пошук найбільш вигідних форм взаємодії з оточуючими, стимулюють формування таких якостей, як догідництво, лестощі та підлабузництво. Батьки постійно демонструють дитині нещире ставлення до оточуючих: друзів, сусідів і родичів, у присутності дітей у таких родинах обговорюють інших людей, а в міру дорослішання дитини — разом із нею. Діти занадто рано опановують науку вигоди: вигідні люди, вигідні взаємини, вигідне для родини розв'язання проблем. На перший погляд дитина з такої родини вільна у виборі форм поведінки, однак поза власною родиною від неї вимагається формальне прилюдне дотримання правил пристойності. Такі діти зберігають свої таємниці за сімома печатками, тобто весь час перебувають насторожі, у стресовому стані. Навіть інтелектуальну діяльність своїх дітей батьки в таких сім'ях стимулюють для отримання максимальної вигоди. Як наслідок такого виховання — формування *конформного соціально-психологічного типу особистості*.

У дитячому середовищі молодші школярі конформного типу мають славу наклепників, підлабузників і підлиз. Такі учні полюбують вихвалитися, не здатні на щире співчуття та співпереживання. Діти цього типу не люблять ані розумової, ані фізичної праці: ця тенденція триває усі вікові періоди життя. Під час уроку молодші школярі такого типу дуже швидко втомлюються і намагаються під будь-яким приводом ухилитися від роботи. Часто такі учні несумлінно ставляться до доручень учителя і різноманітних обов'язків. Для них нерідко не існує заборон і моральних норм: уже з молодшого шкільного віку вони зовсім не налаштовані на навчальну діяльність, бо їх цікавить лише кінцевий результат — оцінка.

Такі учні можуть демонструвати самовпевненість, яка межує з хамством. Виявлятися це починає в молодшому шкільному віці, але наочно спостерігається у старшому. Насамперед це відбивається на батьках, коли підліток починає грубіянити їм, не зважаючи на реакцію дорослих. З раннього дитинства характерові цих дітей притаманно обіцяти, але не виконувати свої обіцянки; вимогливо ставитися до інших, але не до себе. Такі учні не здатні безкорисливо дружити, важко вживаються в дитячий колектив, намагаються весь час бути «на очах» і, якщо такого не відбувається, готові обвинувачувати у своїх проблемах будь-кого, крім себе. Найчастіше манера поведінки таких учнів призводить до конфліктних ситуацій, ними ж і спровокованих. Під час психологічних консультацій батьки нерідко скаржаться на те, що в класі дитину не люблять, не дають їй можливості проявити себе; у класі не проводиться нічого цікавого, класний керівник не приділяє уваги учнівському колективу. Насправді ж дитина сама ігнорує і відкидає пропозиції педагога та однолітків, різко критикує всі колективні заходи, натомість не пропонує нічого.

У свою чергу, батьки не вважають за потрібне розібратися в ситуації і цілковито довіряють своїй дитині, весь час підкреслюючи її достоїнства, навіть до вад ставляться з любов'ю і розчуленням. Зазвичай такі батьки кажуть: «Я сам був таким, однак виріс порядною людиною».

Змагальний стиль сімейного виховання

У разі застосування змагального стилю сімейного виховання батьки з раннього віку вбачають у діях своєї дитини щось видатне і незвичайне, постійно заохочують активність самої дитини, іноді не лише морального, але й матеріального характеру. Батьки постійно порівнюють своє малятко з іншими й дуже страждають, якщо це порівняння не на її користь. Намагаючись розкрити таланти своєї дитини, батьки — іноді всупереч її бажанню — наполягають на багатобічному і не завжди виправданому розвитку, однак такий різнобічний розвиток, зовсім не пов'язаний з

інтересами дитини,— це наслідок батьківського егоїзму. За зручної нагоди такі батьки охоче заявляють про те, що їхній малюк, наприклад, «захоплюється тенісом, займається вокалом» тощо. Врешті-решт це призводить до того, що дитина стає цілком переконаною у своїй перевазі над іншими дітьми. Якщо ж вона раптово зазнає поразки, це надовго вибиває її зі звичної колії і призводить до депресії й апатії. Участь дитини з раннього віку в різноманітних гуртках і секціях інколи спричиняє проблеми, пов'язані з її здоров'ям: перевантаження, хронічна втома згодом можуть позначитися на дитині хворобами.

За змалогоного стилю сімейного виховання батьки використовують методи як заохочення, так і покарання. Однак, якщо поведінка дитини порушує норми, які прийняті в родині, покарання може бути не тільки суворим, але й невинуватим жорстоким.

У своїй любові до дитини такі батьки інколи не звертають уваги на особистісні якості маляти, захищаючи свою дитину від будь-яких претензій з боку інших, у тому числі школи, вони при цьому не звертають те, права чи не права їхня дитина. Ці батьки не виносять кривдників своєї дитини, не бояться конфліктувати з ними, не зважаючи на те, дорослий це чи дитина.

Внаслідок такого виховання формується *пошуковий соціально-психологічний тип особистості*.

Батьки в таких сім'ях уважно стежать за інтелектуальним розвитком своїх дітей і заохочують пошукову діяльність дитини похвалою, діти ж, у свою чергу, привчаються демонструвати свої здібності й інтелектуальні досягнення. Для надання допомоги такій родині педагог повинен навчити батьків своїх учнів бачити також і слабкі боки дитини, адекватно реагувати на них і вчасно їх виправляти.

Учні пошукового типу, починаючи з першого класу, можуть навчатися тільки на «відмінно». Вони постійно демонструють свою ерудицію та здібності, внаслідок чого їм уже в початковій школі важко спілкуватися з однолітками. Висока активність цих дітей дозволяє їм легко та швидко досягати значних успіхів, особливо за умов конкуренції. У будь-якій діяльності їх цікавить результат. Такі учні охоче хапаються за будь-які справи в класі, беруть участь в усіх заходах, аби лише їх помітили й оцінили. Психологи вважають, що ці діти можуть виявляти агресивність, якщо результати їхньої діяльності не буде належно оцінено або якщо в них хоча б щось не вийде.

У дитячому колективі такі учні претендують на лідерство й офіційне визнання. Вони люблять командувати іншими дітьми й дуже задоволені, якщо хтось потрапляє у залежність від них.

Свої помилки та промахи учні цього типу дуже глибоко переживають. У таких дітей надзвичайно розвинена воля.. Уже з раннього дитинства вони на диво дисципліновані та ініціативні. Їм притаманні самовпевненість, зарозумілість, егоїстичність, перебільшення своїх можливостей, байдужість до інтересів колективу, цілковита зосередженість на демонстрації своїх можливостей. Проте за умов плідної співпраці родини та педагогів такі діти матимуть можливість відкрити все найкраще, що закладено в них природою, та зможуть виявити й товариську, й інтелект, й упевненість у собі, а також самоконтроль і сумлінність.

Розважливий стиль сімейного виховання

Від самого початку дитині надано повну свободу дій, можливість набувати особистого досвіду шляхом власних спроб і помилок. Педагогічний арсенал таких батьків виключає окрики, гримання та докори: батьки вважають, що активність дитини повинна мати природний вихід. У вихованні своєї малечі вони повністю виключають будь-яку примусовість та фізичні покарання, бо вважають, що дитина здатна сама обрати собі діяльність до душі, а вони мають право лише на рекомендацію або пораду.

У таких сім'ях складаються теплі, добрі та відверті взаємини. Діти разом із дорослими беруть участь у сімейних радах, розв'язанні сімейних ситуацій. Батьки опікуються тим, щоб гідність їхньої дитини ніколи не принижувалася ані сторонніми людьми, ані родичами. Крім того, батьки таких дітей з ентузіазмом беруть участь у житті того дитячого колективу, в якому перебуває їхня дитина.

Результатом такого стилю сімейного виховання є *сенситивний соціально-психологічний тип особистості*.

Діти з малих років шанобливо ставляться до старшого покоління: бо саме так чинять у їхній родині. В такій сім'ї покарання не завжди миттєво супроводжує поганий вчинок — батьки дають можливість дитині обміркувати вчинене, усвідомити свої помилки та провину. Таким чином, дитина має змогу осмислити проблему з позицій різних людей, втягнених у конфлікт, у таких родинках діти виростають допитливими й активними. Вже в початковій школі вони добре поінформовані про події навколишнього світу, досить самостійні, не потребують зайвих нагадувань.

Запобігливий стиль сімейного виховання

Запобігливий стиль сімейного виховання можуть спричинити як патологічна хворобливість дитини, так і особливості характеру батьків. У випадку, якщо дитина часто хворіє, батьки стають надзвичайно недовірливими й болісно реагують на будь-який прояв її нездоров'я. Вони ані на хвилину не залишають дитину без догляду та опіки. Дитина в такій родині практично позбавлена активної діяльності, лише батьки визначають коло її інтересів, ініціюють дитячі ігри, регламентують її поведінку.

Таке ставлення батьків можна пояснити ще й тим, що вони страшаються порушити раз і назавжди заведений удома порядок, жахаються будь-яких проявів ініціативи з боку дитини. Ледве не з пелюшок батьки намагаються відсторонити своє дитя від будь-яких покарань з будь-якого боку. Дуже часто в таких родинках заведено задовольняти найменшу примху дитини. Коли дитина дорослішає, батьки починають використовувати матеріальне стимулювання для того, щоб

вона не виходила з покори та була слухняною. Батьки вважають, що подібний нагляд захистить дитину і від гормональних змін, і від кризових ситуацій.

Несвідомо виховуючи в дитині інфантилізм, її батьки роблять усе можливе і навіть неможливе, щоб вона уникла будь-яких труднощів, особливо якщо їхнє життя труднощі не оминули. Оскільки такі батьки вважають інших людей джерелом неприємностей для своїх дітей, то усі сторонні люди викликають у них велику остерогу.

На жаль, вихованню моральних цінностей ці батьки приділяють занадто мало уваги, у дітей з таких сімей формується ситуативна мораль: опинившись в тій чи іншій соціальній групі, вони дотримуються моральних принципів цієї групи, із заплушченими очима довіряють чужій думці.

У процесі запобігливого стилю сімейного виховання формується *інфантильний соціально-психологічний тип особистості*.

Ще однією особливістю учнів інфантильного типу є те, що вони майже не мотивовані на навчальну діяльність. Маючи від природи непогані здібності до навчання, вони зовсім не бажають працювати, що призводить до поганої успішності. Багато проблем виникає з такими дітьми вже в початковій школі, тому що вони цілковито не самостійні, не хочуть виконувати домашні завдання, постійно відволікаються на уроках.

Останнім часом почастишали ситуації, коли батьки, втрачаючи терпіння, виконують домашні завдання за своїх дітей. Такі діти легко потрапляють до поганих компаній, тому що схильні одержувати задоволення негайно: віддалений результат цих дітей не цікавить, їм потрібен миттєвий.

Учні інфантильного типу досить прагматичні. У дитячому колективі ці діти на лідерство не претендують: вони слідуєть або за лідером, або за більшістю. До критики такі діти дуже часто ставляться байдуже. Вони не здатні до самокритики, самостійного прийняття рішень. У класних колективах поведуться досить спокійно, дисципліну ж порушують просто за компанію.

Головними відмінними рисами цих дітей є пасивність, безвідповідальність, їхні байдужість і флегматизм зникають, якщо запропонована діяльність цікава та незвичайна.

Контролюючий стиль сімейного виховання

За контролюючого стилю сімейного виховання формується *тривожний соціально-психологічний тип особистості*.

Цьому сприяють будь-які з таких причин:

1. Дитина виховується або в дитячому будинку, або в родині опікунів, які досить жорстко поведуться з нею.
2. Дитина тривалий час живе без батьків: можливо, вона перебувала в лікувальному закладі, де до неї ставилися інакше, ніж у родині. При цьому дитина могла зазнати стресового стану у зв'язку із жорстокістю дорослих, унаслідок чого замкнулася в собі, стала злою й агресивною.
3. Батьки автоматично перенесли жорстокий стиль виховання родини, у якій вони виховувалися, на власну сім'ю.
4. Батьки зважають на думку інших людей про власних дітей і керуються нею.

У таких родинх воля дитини суворо регламентується та контролюється: батьки диктують дитині, як одягатися, з ким дружити, визначають її режим дня. Молодші школярі переносять це досить спокійно, але більш старші протестують проти такого ставлення.

Батьки досить активно застосовують методи покарання: це може бути і командний тон, і гримання, і фізичне покарання, причому інколи досить жорстоке фізичне. У подібних родинх діти позбавлені батьківської ласки, тепла та підтримки.

Такі діти занадто добре знають свої слабкі сторони та зовсім позбавлені можливості демонструвати чи якимось іншим чином підкреслювати свої кращі сторони. Якщо ж вряди-годи батьки побачили та відзначили певний вчинок дитини, повз який не можна було пройти, то відразу ж знаходять привід вказати їй на недоліки. Батьки в подібних сім'ях не зважають на думку своєї дитини, говорячи: «Яйця курку не вчать».

Іноді такі батьки карають свою дитину лише задля демонстрації своєї влади над нею. Вони плекають надію на те, що їхня дитина виросте людиною високоморальною. Оскільки поведінка дитини завжди не задовольняє високі батьківські вимоги, то вона росте невпевненою в тому, де і як треба поводитися. Вчинки такої дитини вже в початковій школі можуть бути неадекватними та сприйматися як захисні реакції.

Звичайно, у таких учнів виникають проблеми з навчанням: їхня розумова діяльність позбавлена самостійності, вони не здатні мислити творчо, хоча їм і притаманні творчі здібності, не намагаються боротися за правду. Як наслідок, у них дуже високий рівень тривожності.

Ці діти відрізняються від інших зовні. Вони похмурі, підозрілі, схильні провокувати конфліктні ситуації навіть за відсутності потреби. Учні такого типу занадто нерішучі та замкнені, але цінують товариство і дружбу: саме заради дружби з кимсь вони готові на все. Через жорстокість удома, вони стають грубими та немилосердними до інших.

Такі школярі не здатні зосереджено працювати протягом 15—20 хвилин, однак у початковій школі вони можуть навчатися досить успішно. Якщо згодом педагоги залучатимуть цих дітей до участі в гуртках і секціях, то вони неодмінно потребують успіху, інакше більше ніколи не підуть на ці заняття. Якщо в них щось не виходить або виходить гірше, ніж в інших дітей, вони спроможні знищити все, що пов'язувало їх з цією роботою або забавкою, аби більше ніколи до неї не повертатися.

У дітей тривожного типу в колективі складаються досить непрості взаємини. У школі вони часто конфліктують не лише зі своїми однолітками, але й з учителями, що в колективі призводить до їхньої ізоляції.

За дослідженнями психологів, у таких учнів спостерігається гіпертрофована любов до самого себе. Ці діти практично не сприймають зауваження та критику на свою адресу. Найменша спроба з боку дорослих вказати на помилки викликає досить неадекватну реакцію: посмішку або сльози. Вже в початковій школі учнів такого типу дуже часто педагог «переводить» до розряду некерованих і недисциплінованих.

Співчутливий стиль сімейного виховання

Умовою формування співчутливого стилю виховання є недостатній матеріальний статок родини, погані побутові умови, відсутність духовної спорідненості членів родини або одного з батьків. У таких сім'ях дитина змалку залишається без належного нагляду. За відсутності вікового ігрового матеріалу дитина базує свої ігри, на трудових операціях, які виконують її батьки або інші близькі їй люди. Занадто багато часу такий малюк спостерігає життя батьків. Таким чином, дитина рано починає доросле життя та трудову діяльність, активно допомагаючи батькам. Такі діти переймаються проблемами своїх батьків через плідну та активну працю, однак при цьому вони сильно замикаються на житті родини. Зазвичай такі діти малоактивні, безініціативні, зі звуженим кругозором. У дитячому колективі такі малюки поведуться насторожено, довго придивляються до оточуючих, не бажають говорити ані про себе, ані про свою родину. За такого стилю сімейного виховання немає потреби використовувати методи заохочення або покарання: в цій обстановці діти дорослішають досить рано, бачать і розуміють як труднощі, з якими стикається родина, так і ті радощі, якими вона живе. Потреби дітей у таких родинах задовольняються залежно від можливостей їхніх батьків та в межах розумного, тобто ніхто й ніколи не балує дитину. Батьківське завдання в таких сім'ях — навчити дитину пристосуватися до життя у світі, долаючи труднощі та радіючи найменшій, але досягнутій власною працею перемозі. У таких родинах намагаються захистити дитину від зайвих переживань та засмучень, не розповідають про проблеми на роботі, не обговорюють та не засуджують людей, які спричинили ці труднощі. Однак діти все бачать і розуміють своїх батьків, намагаються їх підтримати; більш того, поведінка батьків є для них еталоном і прикладом.

Іноді педагоги, працюючи з такою дитиною, помилково вважають її нездатною до прояву емоцій — просто вона живе у власному світі, допуск до якого дозволений тільки дуже близькій людині. За будь-яких умов батьки не перестають поводитися з дитиною доброзичливо. Саме через це такі діти не охочі до багатолюдних збіговисьок, після уроків у школі намагаються швидше потрапити додому.

Батьки в таких родинах завжди вдячні вчителям за розумну допомогу та підтримку у вихованні їхньої дитини. У свою чергу педагог теж може завжди покластися на них у своїй діяльності: такі батьки найактивніші члени батьківського комітету й охоче підтримують школу та педагогів у всіх їхніх починаннях.

За співчутливого стилю сімейного виховання формується *інтровертований соціально-психологічний тип особистості*.

Діти інтровертованого типу надзвичайно спостережливі, мають багатий внутрішній світ: вони багато уваги приділяють вивченню поведінки своїх однолітків і дорослих, що формує в них організованість і відповідальність.

У певній діяльності це допомагає їм серйозно і подовгу зосереджено працювати, не вимагаючи уваги до себе з боку педагога. У молодшому шкільному віці такі учні можуть виявляти підвищену сором'язливість, у спілкуванні з однолітками вони обережні, розмовляють тихо та відповідають на уроці невпевнено, хоча й знають усе. Вони не охоче опиняються в полі зору інших людей.

Класний керівник може доручити їм будь-яку роботу в класі: діти завжди й усе виконають сумлінно та вчасно. Такі школярі одержують задоволення від процесу діяльності, однак майже завжди занижують власні здібності, що призводить до важкого початку будь-якої роботи тільки через побоювання, що в них нічого не вийде.

Дитячий колектив у початковій школі для цих дітей має невелике значення: вони не прагнуть вступати з будь-ким у дружні стосунки. З віком вони знайдуть собі в класі друзів, причому ця дружба може тривати довгі роки. Такі учні не дуже примхливі й не страждають через те, що не мають чогось матеріального (дорогих речей, подарунків тощо).

Особливістю їхнього характеру є досягнення поставленої життєвої мети, незважаючи на будь-які перепони. Такі школярі шанобливо ставляться до моральних норм, старших людей, завжди думають про вплив їхніх вчинків на інших. Одним із головних недоліків дітей цього типу є відсутність ініціативи, невміння захистити себе, поразковість у конфліктних ситуаціях. Крім того, вони дуже добре приховують власні переживання.

З усіх представлених типів особистості цей тип найбільш вольовий. Такі діти стійко переносять життєві труднощі й нікого не обвинувачують у них, їм властиві такі риси характеру, як чуйність і уважність, правдивість і чесність, ввічливість і врівноваженість; вони також вирізняються терплячістю, ретельністю, самокритичністю та, як ми вже казали, сильною волею.

Гармонійний стиль сімейного виховання

Суть гармонійного стилю виховання вбачається вже в його назві: гармонійний стиль виховання формує *гармонійний соціально-психологічний тип особистості*.

У таких родинах дитина завжди бажана, батьки задовго до її народження розмірковують над тим, якою людиною вони хочуть виростити та виховати її. Дитина народжується, виховується і росте в теплій і дружній атмосфері, батьки приділяють велику увагу формуванню традицій і звичаїв родини, яких вони й самі суворо дотримуються: незвичайні

святкування днів народження, сюрпризи і подарунки членам родини, концерти і спільні ігри — це й багато іншого формують власну значущість дитини, її вміння жити серед людей.

Діти такого стилю виховання вже з раннього дитинства виявляють розважливість і вміння мотивувати свої вчинки, бо батьки вмотивовано й усвідомлено поводять себе. З початкової школи діти такого стилю виховання виявляють чуйність до своїх однолітків й уважність до прохань дорослих. Характерна риса цих дітей — правдивість, а якщо з якихось причин вони й мають таємницю, то ніколи не викажуть її. Такі діти вміють віддано дружити, у спілкуванні завжди відверті та правдиві, не приховують своїх справжніх почуттів.

Для таких школярів однаково значущим є чи то фізичне, чи то розумове навантаження: на всіх уроках вони виявляють активність та ініціативу. Нажаль, іноді дехто з учителів вимагає лише чіткого дотримання інструкцій, що творчих дітей не лише дивує, але й ускладнює їхнє спілкування з педагогом.

У навчанні такі школярі дуже старанні та відповідальні. Їх не страшить жодна діяльність, якщо вона для них не завязка, при цьому вони не бояться сказати дорослому про те, чи впораються із завданням. Однак таке ставлення до справи не завжди викликає схвалення дорослого.

У таких учнів дуже розвинена адекватна самооцінка: діти не бояться давати слово та тримати його, свою обіцянку вони обов'язково виконують, навіть на шкоду собі. Найчастіше такі діти обирають собі друзів з важкою долею та позитивно впливають на них. Вони ніколи не розв'язуватимуть конфлікт з позиції сили.

Діти гармонійного типу демонструють абсолютну безстрашність перед будь-якою навчальною діяльністю. Ще з молодшого шкільного віку вони серйозно займаються самовихованням та самоосвітою, ведуть щоденники, описуючи власні переживання та зміни в собі. У цьому віці вони, як і всі інші діти, можуть порушувати дисципліну, але на всі зауваження реагують розумно й беруть їх до уваги.

Почуття самоконтролю та вольові якості в таких учнів виявляються досить рано. Вже в середній школі немає необхідності «фрозжати» їх на уроці — вони успішно виконують як монотонну, так і творчу роботу.

Цим учням властиві такі якості, як урівноваженість і відповідальність, слухняність і поступливість, непримиренність до недоліків і потворних вчинків інших, правдивість, щирість і ввічливість, реальність оцінки власних можливостей, самокритичність і наполегливість у досягненні мети.

Класному керівникові, на превеликий жаль, не завжди комфортно поруч із такими дітьми. Насамперед це пов'язано з тим, що не всі класні керівники та педагоги впевнені у щирості таких учнів, тому весь час перебувають насторожі в очікуванні зриву в поведінці таких школярів.

Не завжди подобається педагогам і прямота та простодушність цих дітей: вони говорять те, що думають, без прикрас.